

майбуття, так і для концептуального розмежування його з суміжними явищами (біографічного, суб- та суперавтобіографічного, контекстного тощо).

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. - 301 с.
2. Ахмеров Р.А., Прыгин Г.С. Психобиографические характеристики субъекта с автономным типом саморегуляции деятельности // Психол. Журн. – 2005. – Т.26. - № 6. – С. 25 – 34.
3. Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуаций // Психол. Журн. – 2002. – Т.23. - № 1. – С. 2 – 16.
4. Васильева О. С., Демченко Е. А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека // Вопр. психол. – 2001. - № 2. - С. 74
5. Вірна Ж. П. Життєві та професійні перспективи в структурі особистісної саморегуляції // Психологія. – К., 2002. – Вип. 15. — С. 22–31.
6. Власова О. І. Специфіка прогнозування життєвого шляху підлітками з особистісними відхиленнями розвитку // Київський університет. Вісник. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 1995. – Вип.1.— С.187–191.
7. Володарська Н. Д. Вибір та конструювання власного життєвого шляху як фактор розвитку громадянської спрямованості особистості // Наукові записки. – К., 2004. – Вип. 24.— С.81–92.
8. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение старшеклассников. К.: Наук. думка, 1988. - С.144.
9. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции. Дис. в виде научн. докл. ... д-ра психол. наук. -М., 1994. - 71 с.
10. Куделя П. О. Життєві стратегії сучасного українського студентства // Грані. Дніпропетровськ, 2001. – № 5–6(19–20).— С.156–164.
11. Леонтьев Д. А., Шелобанова Е. В. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего // Вопр. психол. – 2001. - № 1. - С. 57
12. Миско Е.А., Тарабрина Н.В. Особенности жизненной перспективы у ветеранов войны в Афганистане и ликвидаторов аварии на ЧАЭС // Психол. журн. – 2004. – № 3. – С. 44 – 52.
13. Нуркова В.В., Митина О.В., Янченко Е.В. Автобиографическая память: "сгущения" в субъективной картине прошлого// Психол. журн. – 2005. – № 2. – С. 22 – 32.
14. Орбан Л.Е. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу // Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. Ч.1. – С.14–25.
15. Подкоритова Л.О. Дослідження антиципації життєвих виборів у випускників ВНЗ // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К., 2004. – Т.6, ч.4. – С.247–252.
16. Посохова В. Інтернет-середовище і формування гендерної ідентичності в процесі життєвого планування // Соціальна психологія. – 2005. - №4. – С. 153 – 162.
17. Рихальська О.Г. Психологічні особливості життєвої антиципації особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук. — К., 2004. — 21 с.
18. Рождественський А. Ю. Життєві проекти старшокласників в сучасних умовах розвитку українського суспільства // Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Наукові записки. К., 2000. – Вип.1: Українська еліта та її роль у державотворенні: Мат. Всеукр. наук.– практ. конф. (18–19 тр. 2000р.). — С.197–201.
19. Савчин І. М. Дослідження антиципації життєвого шляху в ранній юності // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ, 2003. — Вип.8, ч.2. — С.214–219.
20. Степаненко М. Д. Біографічне проектування і життєва компетентність особистості // Наук. зап. – Х., 2005. – Вип.1 (22). — С.104–111.
21. Тарабрина Н.В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса // Психол. Журн. – 2003. – Т.24, № 4. – С. 4 – 17.
22. Титаренко Т., Панок В. Прогнозування й планування життєвого шляху// Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 177 – 190.
23. Чепелева Н. Життєва ситуація особистості // Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – С. 112 – 135.
24. Чудновский В.Э. Проблема становления смысложизненных ориентаций личности// Психол. Журн. – 2004. - № 6. – С. 5 – 11.

Conceptual possibilities of concept are analysed "autobiographic антиципація", the structural elements of this phenomenon are selected and it is delimited autobiographic антиципування with the contiguous phenomena of biographic, sub- and superautobiographic and context антиципації.

Key words: антиципація, vital way of personality, vital prospects, vital plans, vital aims, biographic антиципація, autobiographic антиципація.

УДК 159.922
ББК 88.5

Лариса Журавльова

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ

У статті аналізується доцільність інтеграції позицій системного підходу в гуманітарній психології з метою конструювання цілісної теорії емпатії. Емпатія розглядається як ієрархічна система, в якій розрізняються психофізичний, психосоціальний та духовний рівні.

Ключові слова: системний підхід, інтеграція, гуманітарна психологія, емпатія, ієрархічна система, психофізичний, психосоціальний та духовний рівні.

У процесі історії вивчення емпатії вималювалася низка досліджень, яка охопила досить широке коло проблем: вивчалися її основні форми, види, етапи розвитку, функції, механізми, взаємозв'язки з індивідуально-психологічними особливостями особистості, умови, чинники, фактори її прояву та розвитку [1; 2; 3; 4] тощо. Проте всі ці дослідження мають неоднозначний, суперечливий характер і не спираються на єдину, досить переконливу теорію. У зв'язку з цим завданням нашої роботи є розгляд методологічних засад дослідження емпатії людини з метою розробки її цілісної концепції.

Побудова теорії емпатії можлива на основі розуміння психічних явищ як системної здатності високоорганізованої живої матерії (живих систем) [10] самоорганізовуватися, самоуправляти розвитком і самосвідомістю в результаті суб'єктивного відображення об'єктивного світу. В процесі емпатії відображається внутрішній світ іншого індивіда, перш за все його переживання, які є не тільки суб'єктивною, але й однією із форм об'єктивної реальності [5; 6; 7]. Така дихотомічність внутрішнього світу зумовлює специфічність його відображення на різних психічних рівнях. Відображення світу переживань іншої живої істоти є ключовим моментом емпатійних процесів, який не дозволяє зводити емпатію до процесів соціальної перцепції.

Дослідники, які вивчають емпатію в зазначеному аспекті, зводять її до пізнавальних процесів, за допомогою яких сприймається, оцінюється, пізнається соціальний об'єкт за зовнішніми ознаками (анатомічними особливостями, голосовими інтонаціями, статевими відмінностями, експресивними особливостями тощо).

Тут ми спостерігаємо традиційне розуміння психологічного внутрішнього зв'язку суб'єкта та об'єкта, тобто об'єкт виступає зовнішнім чинником стосовно до суб'єкта. На основі побудови образу об'єктивної реальності і механізму проєкції пізнається суб'єктивна реальність, «суб'єктивна дійсність» [8]. Справді, таке сприймання іншої людини дозволяє деякою мірою зрозуміти її емоційний стан, передбачити її поведінку, однак воно є лише фрагментом емпатійного процесу.

Розгляд емпатії в контексті соціальної перцепції не дає можливості пояснити емпатійні явища на рівні перцептивної психіки у вищих хребетних – птахів, собак, дельфінів, мавп і деяких інших ссавців. З позицій соціальної перцепції також неможливо пояснити процес «зустрічі двох свідомостей», можливість ставлення до іншого як до «Ти» [9].

Отже, побудова теорії емпатії неможлива у вузьких рамках міжособистісного спілкування і взаємодії людей, як це прийнято робити в багатьох психологічних школах і напрямках.

Відображення переживань іншого може мати різний ступінь точності і складності: від безпосередньо-чуттєвого віддзеркалення психічного стану живої істоти до осягнення всього різномайття і глибини внутрішнього світу іншої людини за допомогою осягнення її переживань.

Виникає запитання: «Чи можна тільки за допомогою емпатійного проникнення пізнати внутрішній світ іншої людини?» Відповідь буде негативною, якщо вважати, що психічні процеси можуть протікати незалежно один від одного, і позитивною, якщо не забувати, що психіка є системним утворенням. У разі, коли емпатія виступає, висловлюючись поняттям Л.С. Виготського, як вища психічна функція, опосередкована високою особистісною зрілістю суб'єкта, у якого смислова сфера перебуває на духовному рівні розвитку, ми можемо спостерігати повне взаємопроникнення, злиття внутрішніх світів двох людей, спілкування «Я» і «Ти».

Розгляд емпатії в системі психічного відображення репрезентує її як складне, багатовимірне, ієрархічно структуроване системне утворення. У зв'язку з цим дослідження феноменологічних, динамічних і функціональних характеристик емпатії передбачає проведення системного аналізу емпатійних явищ.

Ознаками системного підходу є наявність цілісної структури елементів, взаємозв'язків між складовими елементами, ієрархічної організації елементів, системоутворюючих факторів, вхідних та вихідних структурно-функціональних характеристик, рівня розвитку системи тощо.

Проте цього не досить. Такий аналіз не розкриє природи емпатії, не відповість на питання, чому суб'єкт прагне долучитися до емоційного життя іншої людини. Відповісти на нього повинен допомогти синтез еволюційно-генетичного, психологічного, соціокультурологічного та гуманітарного підходів до дослідження емпатійності. За такого підходу емпатія розглядається як феномен, що має біосоціокультурну природу. Поєднання принципу системності з еволюційно-генетичним і соціокультурологічним підходами визначає інтерпретацію його основних методологічних вимог: погляд на розвиток психіки як систему її якісних змін, урахування системного характеру (різноманітність) критеріїв, умов, чинників, рушійних сил розвитку, системності (різноякісної цілісності) генетичного і соціального процесів.

При цьому важливо мати на увазі, що соціальна система завжди складна і динамічна. Вона складається з безлічі підсистем, різних форм і видів суспільних відносин. Біологічна система також включає різні типи організації живого: організменний, популяційно-видовий, біоценотичний, біосферний [11]. Із цього випливає, що психічний розвиток на різних стадіях (етапах) пов'язаний зі зміною системи чинників. Це створює великі труднощі на шляху аналізу детермінації розвитку психіки, зокрема емпатійності живих істот.

Досліджуючи систему детермінант генези емпатії, необхідно виділити її зовнішні і внутрішні чинники, загальні і специфічні передумови, ланки, що опосередковують процес зародження емпатійної чутливості. До того ж системи детермінант генези цього феномена у вищих тварин і в *homo sapiens* можуть бути різними.

Еволюційний підхід передбачає дослідження умов і детермінант виникнення здатності психіки на певному етапі свого розвитку відображати переживання інших живих істот. Для цього у філогенезі повинна була сформуватися установка до емоційного сприймання іншого суб'єкта і, як наслідок, до сприймання його емоційного стану. Це стало можливо лише на сенсорній стадії розвитку психіки.

Можна припустити, що ускладнення розвитку психіки в процесі еволюції до сенсорно-перцептивного рівня послужило зовнішнім чинником появи емпатійності в живих істот. Так, на сенсорно-перцептивній стадії психіка набула властивості відображати суб'єктивні стани інших індивідів [12]. Унаслідок цього стан іншого став значущим стимулом для живих організмів.

Виникнення явища імпринтінгу у хребетних, імовірно, є передумовою розвитку їх емпатійної чутливості. Уперше у філогенезі постнатально (за життя особистості) закарбовуються подразники, що орієнтують інстинктивну поведінку, метою якої є прихильність до суб'єкта. І хоча закарбовується не стан суб'єкта, а лише зовнішні певні ключові подразники, однак виділення еволюційним розвитком реакції закарбування образу суб'єкта прихильності, що успадковується, могло послужити передумовою для відображення психікою однієї особини психічного стану іншої. За В.К.Вілюнасом [13], процес закарбування є відкритим для відображення нових властивостей об'єкта. Зрозуміло, що такими властивостями можуть бути й емоційні стани суб'єкта прихильності, а не лише його зовнішні ознаки. Таким чином у тварин розвивається феномен емоційного резонансу, а також здатність реагувати на сигнали, що відображають емоційні стани інших особин. Емоційний резонанс робить відображене переживання мотиваційно значущим для суб'єкта.

Завдяки описаним вище процесам у тварин, перш за все стадних, формувалася потреба в емоційних контактах, зароджувався інстинкт взаємодопомоги, а також виникали фізіологічні механізми емпатії. Наші міркування підтверджують дослідження В.П.Симонова [14], який вважає, що центральна сіра речовина мозку є фізіологічним механізмом співпереживання.

Вивчення еволюційної історії людини Ч.Дарвіним, П.О.Кропоткіним, В.П.Ефрємсоном та ін. дало нам ґрунтовні факти про еволюційно-генетичну базу альтруїзму в *homo sapiens*. Проте взаємодопомогу й альтруїзм могли проявити, насамперед, гомініди, сензитивні до емоційного стану одноплемінника. Отже, еволюційний відбір залишав не тільки найсильніших, але й емпатійніших. Тут ми можемо говорити про найпростіший рівень розвитку емпатійності – натуральної емпатії, в основі якої лежить безпосередньо-чуттєве відображення емоційного стану іншої особини.

Біологічна еволюція людини невіддільна від культурної. Ще до появи *homo sapiens* виникла примітивна культура гомінідів, яка сприяла регресії інстинктивних видів поведінки, розвитку її пластичності, ускладненню асоціативних зв'язків мозку. В індивідів все більше розвиваються чутливість і емоційність, зростає здатність до переживань, а отже, і співпереживань.

Після появи *homo sapiens* культура набуває домінуючого значення для розвитку емпатійності. Емоційне життя, опосередковане розвиненим інтелектом, а також досягнення духовної культури ускладнюють внутрішній світ людини, її переживання. Емпатія набуває більш вибіркового характеру і може розвиватися до вищого рівня – особистісного, опосередкованого когніціями.

Онтогенетичний розвиток вищих форм емпатії (особистісно-сислової і трансфінітної) визначається культурно-історичними і субкультурними чинниками соціалізації людини, тим, яку цінність і значення надають емпатійним якостям суспільство загалом і субкультури, до яких належить людина, зокрема. Залежно від соціального санкціонування або засудження емпатійної поведінки, ідеологічних, етичних та політичних систем, що панують у суспільстві, визначатиметься особистісна і суспільна цінність емпатії як якості людини.

Вивчення архаїчних спільнот показало, що вже перед доісторичною людиною виникли екзистенціальні суперечності: дихотомії життя і смерті, добра і зла, істини й ілюзії, Я і не-Я. У рамках нашого дослідження найбільший інтерес викликають спроби людства розв'язати останню дихотомію. Прагнення до взаємопроникнення, злиття з іншою людиною і неможливість цього досягти в абсолюті відобразилися в міфах (міф про андрогінів), релігії (триєдність Бога), гуманітарних науках (проблеми Я і Ти, Я і Воно, діалогічної свідомості в гуманітарній філософії і психології). Можна припустити, що високорозвинута емпатійність (трансцендентна, трансфінітна, духовна) у змозі допомогти злитися «двом свідомостям», досягнути глибинні переживання, природну суть (самість, єство, душу) один одного.

Напрошується висновок, що невловимість цього феномена, неоднозначність у його дослідженнях, очевидно, зумовлена складністю його природи, переплетенням у генезі емпатії біологічного, психічного, соціокультурного і духовного. Виходячи з аналізу досліджень проблеми емпатії, ми можемо припустити, що *емпатія є специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини, складною психологічною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом.*

Розгляд різних рівнів складності систем детермінант генези емпатії спонукає до необхідності ієрархічного аналізу досліджуваного явища. Відповідно до викладених вище міркувань структура емпатії має багаторівневий (ієрархічний) характер. Функціонування нижніх шарів забезпечують безумовнорефлекторні, інстинктивні, а вищих – КОГНІТИВНІ механізми, а також механізм неадаптивної активності особистості. У зв'язку з цим доцільно розглядати нижчу (натуральну) емпатію та її вищі рівні розвитку. Серед вищих форм емпатії виділяємо особистісно-сислову і трансфінітну.

Нижчий (психофізіологічний) рівень розвитку емпатії має безумовнорефлекторний характер і зумовлюється біологічними чинниками (генотипом індивіда). Механізмами натуральної емпатії є емпатійна установка, емоційне зараження (емоційний резонанс), інстинкти, ідентифікація (синтонія) і наслідування. Таку емпатію можна спостерігати у тварин, а також у ранньому онтогенезі людини, яка проявляється у формі співпереживання, сприяння.

При особистісно-сисловій емпатії (соціопсихологічний рівень) перемикання із сприйнятих емоцій Іншого на власний емоційний відгук носить більш-менш значне когнітивно-сислове опосередкування (норми, цінності, значення, ідеали, установки). Саме тому особистісно-сислова емпатія підлягає довільній регуляції, має більш культурогенний характер і розвивається у процесі соціалізації. На цьому рівні емпатія виявляється у формі переживань з приводу почуттів Іншого, внутрішньої протидії чи сприяння, реальної протидії чи сприяння не на шкоду собі або такого, яке зумовлене утилітарними мотивами, осмисленням (раціоналізацією) ситуації. Цей рівень забезпечується механізмами рефлексії, децентрації, антиципації. Особистісно-сислова емпатія забезпечує відносини типу «Я-Він».

Необхідно відзначити, що переважна більшість досліджень емпатійних явищ велася різними школами саме в такому контексті. У зв'язку з цим і спостерігається існуюче різноголосся у визначеннях емпатії, зведення її до переживання, мотиву, властивості особистості, установки, потреби тощо.

Виділення третього, духовного рівня розвитку емпатії, впливає з основних положень теорії систем, що самоорганізуються, принципу діалогічності свідомості, розгляду природи людини у вимірах трансперсональної психології. Прояв трансфінітної емпатії до іншої людини забезпечує «діалогічну згоду», єдність рівноправних свідомостей, ставлення до іншого, як до Ти.

Діалогічність свідомості, самодетермінованість, трансцендентність людини передбачають здатність виходити за межі «self» або «Его», ставитися до себе, творити, перебудовувати, перевершувати себе, панувати над ієрархією мотивів, що склалася.

Можна зробити висновок, що людина здатна до безмежних емпатійних переживань. Це може виявлятися в самопожертві, самовіддачі матері дитині, самообмеженні, відході аскетів від мирської насолоди заради служіння духовним цінностям, віддачі Богу, ідеї. Прикладом прояву такої трансфінитної або трансцендентної емпатії до Бога можуть служити біблійні святи, до ідеї – революціонери-фанати, до істини, пізнання – вчені. Прояв трансфінитної емпатії до іншої людини забезпечує злиття «Я» і «Ти», тобто ставлення до іншого, як до Ти. Така емпатія властива відкритій особистісній системі [12], тобто особам, для яких основною цінністю є «Бути, а не мати».

Трансфінитна емпатія може проявлятися у формі надвчування (єдність Я і Ти), трансперсонального спілкування [15], людського трансцендуючого ставлення [16], безкорисливого сприяння, альтруїзму, самопожертви. Її механізмами є рефлексія, децентрація, вищі форми антиципації, неадаптивна активність.

Усі три типи емпатії перебувають у певній суперпозиції, що дає можливість розглядати це явище як цілісну систему. Системоутворюючу функцію при цьому виконують інстинкти спілкування, взаємодопомоги, які трансформуються в процесі розвитку системи в діалогічність свідомості. *Діалогічність свідомості людини – системоутворюючий чинник, що зумовлює виникнення, функціонування і розвиток її емпатійності.*

Зіставлення описів характеристик перерахованих рівнів емпатії дозволяє зробити наступні висновки:

- кожен рівень емпатії відповідає певному рівню відображення суб'єктивного світу іншої істоти;
- кожен рівень якісно своєрідний, відрізняється від інших глибиною й інтегративністю «прочитання» переживань іншого;
- при переході від натурального рівня до особистісного і далі до трансфінитного зростає глибина й узагальненість відображених переживань, інтегративність емпатійних якостей, особливостей;
- при переході від одного рівня до наступного ускладнюється структура емпатійного процесу, а також способи відображення та інтеграції відображеної інформації.

Ця ієрархія досить глобальна, і їй властива відповідні характеристики: кожен рівень має якісну специфічність, відносну автономність, стійкість, фіксований вектор «нижче – вище», тобто вона має досить статичну форму.

1. Виговська Л.П. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності // *Духовність як основа консолідації суспільства: Міжвід. наук. зб.* – К.: НДІ „Проблеми людини”, 1999. – Т. 16. – С. 76 – 81.
2. Гаврилова Т.П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков // *Психология межличностного познания* / Под ред. А.А. Бодалева: Сб. науч. тр. – М.: Педагогика, 1981. – С. 122 – 139.
3. Орищенко О.А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Одеса, 2004. – 21 с.
4. Рыжикова С.Е. Особенности взаимодействия сопереживания и потребности в признании у шестилетних детей (в условиях семейного воспитания и в детских домах): Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1990. – 16 с.
5. Пригожин И. Философия нестабильности // *Вопросы философии.* – 1991. – № 6. – С. 46 – 52.
6. Слободчиков В.И. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. – М., 1994. – 15 с.
7. Якову Александровичу Пономареву 70 лет // *Вопросы психологии.* – 1990. – № 6. – С. 174 – 179.
8. Геллер Л.И. Переживания как категория общей психологии: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Одеса, 1994. – 20 с.
9. Бубер М.Я. Я и Ты / Пер. с нем. – М.: Высш. шк., 1993. – 173 с.
10. Андреева Г.М. К построению теоретической схемы исследования социальной перцепции // *Вопросы психологии.* – 1977. – № 2. – С. 3 – 14.
11. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы земли и ее окружения. – М.: Наука, 2001. – 376 с.
12. Виллюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 206 с.
13. Виллюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 283 с.
14. Симонов П.В. Происхождение духовности. – М.: Наука, 1989. – 350 с.
15. Олексик Л.М. Духовні почуття у світопереживанні особистості: Дис...канд. філос. наук: 09.00.11 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 1994. — 220с.
16. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии // *Вопросы психологии.* – 1990. – № 6. – С. 9 – 17.

Expedience of integration is analysed from positions of the systems approach of natural-science and humanitarian psychology methodology with the purpose of construction of integral theory of empathy. Empathy is described as a hierarchical system with the selection of psychophysical, sociopsychological and spiritual levels.

Key words: approach of the systems, integration, humanitarian psychology, empathy, hierarchical system, psychophysical, sociopsychological and spiritual levels.

УДК 159.9.072.53
ББК 88.53

Віталій Карпенко, Валерій Сухобрус

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБґРУНТУВАННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

При кодуванні невербальних сигналів виділяється: внутрішнє, портретне і випадкове кодування. Невербальні символи переробляє права півкуля головного мозку. Дослідження невербальної комунікації присвячені трьом основним напрямкам: оточуюче середовище, фізичні характеристики учасників комунікації, поведінка під час комунікації. Стан готовності суб'єкта до певних невербальних аспектів комунікації відображає поняття актуальної установки як модус його психофізіологічних сил в кожен дискретний момент його активності, попередній стан готовності.

Ключові слова: невербальна комунікація, кодування, декодування, асиметрія головного мозку, учасники комунікації, рухи тіла, пози, жести, дотики, вираз обличчя, погляд, голос, актуальна установка, фіксація установки, моторна, афективна, когнітивна установка, тілесні фігури, інтеріндивідуальна варіабельність.

Постановка проблеми. Словосполучення «невербальне спілкування» визначає комунікацію, що здійснюється немовними засобами. На наш погляд, цим, як і більшістю визначень, можна користуватися, хоча воно не відображає всю складність явища невербальної комунікації. Але незважаючи на всю широту цього визначення, його зручно використовувати для розуміння та оцінки цього явища. Також треба підкреслити, що вербальну та невербальну поведінку практично неможливо розділити на дві категорії. Як правило, говорячи про невербальну поведінку, мають на увазі саме ті сигнали, яким можна приписати деякий зміст, а не процес кодування вже готового змісту. Для розуміння цього необхідно визначити зміст кодування та декодування невербальних сигналів. Вербальні та невербальні сигнали кодуються по-різному. Так, П. Екман [8] пропонує розглянути такий континуум:

Внутрішнє кодування ↔ Портретне кодування ↔ Випадкове кодування

Випадкове кодування встановлює найбільшу дистанцію між кодом, що використовується та референтом коду. Схожість з референтом не є суттєвою. Так, більшість слів випадково кодується буквами, які абсолютно не є подібними на речі, що описують ці слова. Деякі невербальні сигнали також можуть кодуватися випадковим чином; наприклад, рух руки при прощання не відображає сам процес розставання.

Портретне кодування вказує на певні якості референта, тобто існує деяка подібність між кодом та референтом; наприклад, ми в повітрі змальовуємо форму пісочного годинника, символічно змальовуючи будову тіла жінки.

Внутрішнє кодування встановлює найменшу дистанцію між кодом та референтом. Принаймні, ми можемо сказати, що спосіб кодування – це сам референт: ми вказуємо на когось пальцем руки, підходимо близько або б'ємо його, тобто самі вчинки є тим, що вони самі собою являють. На сьогоднішній час дослідження мозкової діяльності [5] визначають, що інформація в мозку обробляється в правій та лівій півкулі по-різному. Процеси в лівій півкулі здійснюються послідовно, в ній переробляється цифрова, вербальна та лінгвістична інформація. Процеси в правій півкулі пов'язані з обробкою невербальної, аналогової та гештальт-інформації. Відповідно, права півкуля відповідає за переробку візуальних та просторових взаємозв'язків, які включають в себе основну частину того, що традиційно вважають невербальними стимулами. Права півкуля несе відповідальність також і за голосові компоненти, які визначають в мові емоції, наприклад, за смислові наголоси, тон голосу та ритм мовлення. Хоча права і ліва півкулі спеціалізуються на переробці певної інформації, вони. Безсумнівно, не обмежуються одним типом. При всій складності роботи мозку слід підкреслити, що права півкуля переробляє те, що ми називаємо невербальними явищами, а всі вербальні явища переробляються в лівій півкулі (за винятком, зміни спеціалізації, компенсації внаслідок черепно-мозкових травм та особливої організації міжкульової асиметрії у ліворуких людей). Очевидно, що одні невербальні дії пов'язані з вербальною поведінкою тісніше, ніж інші, і можна припустити, що в таких випадках ліва півкуля задіяна більше.

Стан досліджень. Дослідження невербальної комунікації наукового рівня досягло після II Світової Війни. До цього періоду вивченням невербальної комунікації займалися вчені з різних галузей наук: науки про поведінку тварин, антропології, лінгвістики, філософії, психіатрії, психології. До них можна віднести роботи Квінтіліана (I ст. н.е.) про жести, якими користувалися люди в ті часи; Ч.Дарвіна «Выражение эмоций у человека и животных» [3]; Е.Кречмера [14] і В.Шелдона [19], їх роботи базувалися на ідеї про те, що якщо точно описати і проаналізувати тіло людини, можна зробити суттєві висновки про інтелект, темперамент,

моральні цінності та майбутні досягнення цієї людини. Треба відзначити роботи Д. Ефрона [10], в яких детально відпрацьовувалися методи вивчення жестів та мови тіла, а також розроблена ним класифікація невербальної поведінки зробили великий вплив на подальший розвиток невербальної комунікації. Роботи Р.Е. Бердусєла [9], Ю. Руш, У.Кіс [18], Л.К. Франка [12], П. Екмана і В. Фріза [8], Ю. Фаста [11], А.Меграбяна [15], М. Монтаґю [16], Є. Хеса [13], М. Патерсона [17], М. Неппа і Д. Холла [3], Е. Мулдашева [2] та ін. дають змогу визначити наступні зміни в дослідженні невербальної комунікації [8]:

- від вивчення не інтерактивних ситуацій – до вивчення інтерактивних;
- від вивчення однієї людини – до вивчення обох співрозмовників;
- від вивчення окремих моментів – до вивчення взаємодії в часі;
- від вивчення окремих сигналів – до вивчення їх сукупності;
- від точки зору, згідно з якою ми беремо до уваги все, що відбувається, – до прийняття того, що необхідно глибше вивчати сприйняття сигналів в процесі комунікації;
- від одностороннього підходу і пошуку єдиного значення сигналу – до розуміння того, що у невербальних сигналів є декілька значень і може бути багато цілей;
- від оцінки, яка базується виключно на частоті і тривалості сигналів, – до вивчення також і контексту поведінки;
- від спроби контролювати контекст шляхом виключення важливих елементів – до спроби взяти до уваги такі явища;
- від вивчення виключно безпосередньої взаємодії – до вивчення ролі невербальних повідомлень в опосередкованій комунікації з участю нових технологій;
- від надлишкової схильності до вивчення того, як взаємодіють незнайомі люди, – до такої ж зацікавленості у вивченні інтеракції близьких людей;
- від вивчення тільки культури і тільки біології як можливих причин тієї чи іншої поведінки – до дослідження ролі, яку відіграють ці фактори.

Теорія та експериментальні дослідження з невербальної комунікації присвячені трьом основним напрямкам: оточуюче середовище та умови комунікації, фізичні характеристики учасників комунікації, а також поведінка під час комунікації. Виходячи з цього, вважаємо необхідним визначити класифікацію невербальних сигналів:

1. Оточуюче середовище в невербальній комунікації – це сукупність факторів, які впливають на спілкування людей, але не є при цьому безпосередньою частиною цього спілкування. До цих факторів ми можемо віднести: меблі, архітектурний стиль, інтер'єр, освітлення, кольори, температура, сторонній шум або музика та інші фактори, що беруть участь у взаємодії. В цю категорію входять також сліди дії, наприклад, недопалки, апельсинові шкірки, папірці та ін., що залишені людиною, з якою буде встановлено контакт. Сприймання часу та ритму – ще одна складова, яка характеризує комунікацію.

2. Фізичні характеристики учасників комунікації. До них відносяться предмети, що є незмінними під час інтеракції. Це невербальні сигнали, що здійснюють сильний вплив на іншу людину, але ніяк не пов'язані з видимими рухами тіла людини. До них відносяться – фігура, риси обличчя, ріст, вага, волосся, колір шкіри, тон голосу і т.ін., запахи тіла та дихання. Також до фізичних характеристик відносяться предмети, які асоціюються з учасниками інтеракції і можуть вплинути на їх фізичну привабливість (артефакти): одяг, косметика, окуляри, перуки, шиньйони, накладні вії, ювелірні прикраси та аксесуари.

3. Поведінка під час комунікації. До поведінки під час комунікації ми відносимо наступне:

- *рухи тіла та пози* – до них відносяться жести, рухи тіла (рук, голови, стоп, ніг, вираз обличчя, рухи очей). Пози відображає ступінь уваги та участі, статус по відношенню до партнера або ступінь симпатії до співрозмовника, також поза відображає інтенсивність деяких емоційних станів;
- *жести* – їх можна розділити на наступні різновиди: а) *жести, не пов'язані з мовленням*, тобто жести, які ніяк не співвідносяться з тим, що людина говорить, але вони мають лінгвістичне значення і можуть бути перекладені словами; б) *жести, що співвідносяться з мовленням*, вони супроводжують мовлення, часто ілюструючи те, що говориться вербально;
- *дотики*. Під час комунікації людина може доторкатись до себе або до інших. Дотики – це неоднозначна форма поведінки, тому трактування того чи іншого дотику залежить від контексту ситуації, характеру взаємостосунків співрозмовників та манери виконання, а не самій по собі конфігурації дотику;
- *вираз обличчя*. Більшість досліджень обличчя людини вивчають появу різних емоційних станів. Вираз обличчя регулює ситуацію, забезпечує зворотний зв'язок, а також керує потоком взаємодії;

- *погляд* – це рух очей, який ми робимо в напрямку обличчя іншої людини. Досліджується, в першу чергу те, куди спрямований погляд і як довго ми дивимось на іншого співрозмовника. Показниками, які цікавлять дослідників, є також розширення та звуження зіниць, яке може характеризувати зацікавленість, увагу, емпатію;
- *голос*. Важливим є, з точки зору невербальної комунікації, не те, що ми говоримо, а як ми це робимо. В голос включено багато невербальних сигналів, які супроводжують мовлення: висота, тривалість та гучність звуку. Також важливими для дослідження є такі специфічні звуки: сміх, відрижка, позіхання, ковтання, стогін та ін., що впливає на результат інтеракції.

Основними функціями невербальної поведінки людини в комунікативному процесі є:

1. Вираз емоцій.
2. Передача міжособистісних установок.
3. Презентація людини іншим людям.
4. Супровід мовлення.

Отже, невербальні сигнали, подібно до слів, використовуються по різному і мають неоднозначне трактування; як і слова, невербальні сигнали мають денотативне (пряме) і конотативне (асоціативне) значення.

На наш погляд, одним із найбільш продуктивних наукових методологічних напрямків, який дає можливість об'єднати, як правило, феноменологічно-описові трактування проявів невербальної комунікації та їх класифікації може бути теорія установок.

Розгляд проблеми невербальної комунікації в категоріях і поняттях теорії установки приводить до розуміння того, що все різноманіття невербальних проявів суб'єкта в кожен дискретний момент його активності не може бути суцесивним психомоторним актом, а повинно опиратися на попередній стан готовності суб'єкта, бути ним зумовленим і зорієнтованим.

Найбільш адекватно, з нашої точки зору, стан готовності суб'єкта до певної активності, а відповідно і до певних невербальних аспектів комунікації, відображає поняття актуальної установки Д.М. Узнадзе [6]. Актуальна установка суб'єкта являє собою модус його психофізіологічних сил в кожен дискретний момент його активності, модус, в якому запрограмований ескіз майбутньої поведінки, всі основні її етапи, пізнавальні процеси, афекти і способи дії.

Визначальним у понятті «установка» є те, що це психофізичне явище, тобто воно відображає єдність фізіологічних і психічних процесів суб'єкта під час його активності, а відповідно може виступати пояснюючим поняттям невербальних засобів комунікації.

Актуальна установка суб'єкта розглядається як несвідоме явище, яке не протиставляється свідомості і не вступає з ним в конфронтацію, а навпаки – має зі свідомістю синергетичні відносини, спрямовує її та корегується нею. З цієї точки зору, невербальні засоби комунікації частіше описані як прояв невідомих відносин суб'єкта, можуть бути проаналізовані не тільки теоретично та описово, але й досліджені експериментально – побудовані за принципом фіксації установок.

З точки зору термінологічної зручності, на наш погляд, доцільно використовувати поняття моторної, афективної та когнітивної установки, маючи на увазі лише більш детальне вивчення того чи іншого компоненту цілісної установки суб'єкта.

Згідно з вищенаведеним, при аналізі невербальних засобів комунікації, перш за все слід дослідити моторну установку, яка на рівні поведінки проявляється як поза тіла.

Справді, поза тіла є первинною реакцією суб'єкта на ситуацію та відображає істинне відношення готовності до дії.

Ми, безумовно, враховуємо, що реально первинним зовнішнім проявом ставлення суб'єкта до ситуації є його мімічна реакція, яка, згідно з певними даними, не тільки є проявом емоцій, але й бере участь у їх виникненні [1].

З точки зору методологічного аналізу, використання поняттєвого апарату і експериментальної моделі теорії установки може усунути дуалізм поглядів щодо первинності фізіологічних або психологічних компонентів реагування суб'єкта на ситуацію [7].

Класичні експериментальні дані [7] про первинність вегетативних змін при сприйнятті емоціогенної ситуації однозначно вказує на роль пози тіла в процесі реагування. Так, встановлена наступна послідовність вегетативних змін на раптовий сильний звуковий сигнал:

- м'язове напруження передпліччя – 0,2-0,3 сек.;
- електродермограма лівої руки – 4 сек.;
- звуження судин (вказівний палець лівої руки) – 5-10 сек.;
- прискорення пульсу – 5-10 сек.;
- підвищення кров'яного тиску – 5-10 сек.;